

Pont és pontok

Kritikus pont. Szövegek a Kritikai elmélet és multikulturális tanulmányok mesterképzőről. Szerk. Bíró Noémi, Szigeti Attila, Szilágyi Botond. Pro Philosophia–Egyetemi Műhely Kiadó, Kolozsvár, 2023. 212 oldal

(Tanulmány)kötetekről nem könnyű recenziót írni. Ha a minden kötetet átható, konstitutív heterogenitásra gondolunk, mely a kötetet alkotó tanulmányok széttartásában gyökerezik, talán azt sem nehéz megérteni, hogy miért: minden tanulmány új horizontot rejt, saját közeget teremt. A lehető legjobb esetben a tanulmányokat Leibniz monászához hasonlíthatjuk: mindannyian ugyanazt a (gondolati) világot implikálják, e közös világ szinguláris percepcióiként azonban különböznek egymástól. Fontos azonban, hogy ez a lehető esetek legjobbjika: ha a recenzensnek olyan kötetrel van dolga, mely a (gondolat)világok sokaságának lehetőségéről tanúskodik, nehézségei megsokszorozódnak. Az első megválaszolendő kérdés tehát a következő: mennyire lesz nehéz a 2023-ban megjelent *Kritikus pontról* írni, mely „nemzedéki antológiaként” a Babeş-Bolyai Tudományegyetem Magyar Filozófiai Intézetében működő *Kritikai elmélet és multikulturális tanulmányok* „mesterképző hallgatói által az elmúlt évtized során folytatott kritikai elméleti kutatásaiból válogató tanulmánykötet”? (7.) Ha ezt a meglehetősen tárgyilagos meghatározást vesszük alapul, és a kötetre nemzedéki antológiaként tekintünk, elkezdhetünk félni. Bár jelen recenzió elején a tanulmánykötetek konstitutív

heterogenitásáról írtam, nem merítettem ki ezáltal a kötetformát: a konzisztencia ugyan is legalább annyira fontos princípiuma e formának, mint a heterogenitás. A konzisztenciát több feltétel is biztosíthatja: a teljesség igénye nélkül, ilyen a tematikus egység (általában ez határozza meg azokat a köteteket, amelyekről legkönnyebb recenziót írni), a kötet kiadásának apropójaként szolgáló esemény (gondoljunk a konferenciakötetekre) vagy a kötet szerzőinek valamifajta közössége (ez áll fenn például akkor, ha egy kötet szerzői egyazon filozófiai iskola vagy nemzedék tagjai). Ami e feltételek hatékonyságát illeti, egyértelmű, hogy a tematikus egység magasabb konzisztenciafokot biztosít, mint a külső körülmények alkotta szempontok. Éppen ez ad okot a félelemre: ha egy kötet konzisztenciáját pusztán az garantálja, hogy a szerzői egyazon nemzedék tagjai, nem számíthatunk arra, hogy a recenzens olyan összefüggést talál, mely felől ez a konzisztencia exponálható lenne (és ne feledjük, a recenzió műfaji sajátosságai sem segítik a reményvesztett recenzent, aki utolsó erejét esetleg arra használná, hogy a heterogenitás princípiuma felé meneküljön – egyszerűen nincs elegendő hely ahhoz, hogy pár felszínes sornál többet szenteljen az egyes tanulmányoknak, amelyekre jelen kötet esetén

Ilyés Zalán-György (1999) – doktorandusz, Pécsi Tudományegyetem, Irodalom- és Kultúratudományi Doktori Iskola, Pécs, ilyes.zalan-gyorgy@edu.pte.hu

<https://doi.org/10.36373/em-2024-2-19>

rádásul szükség sincs, hisz az *Előszó* lényegében a tanulmányok tömör és lényegre törő összefoglalóiból áll, a kötet pedig a tanulmányok kivonataival zárul). Félreértés ne essék: egy kötet értéke, tanulságos, érdekes vagy figyelemre méltó volta nem függ konzisztenciájától (és éppen ezért nehéz a recenzens dolga: ha a kötet figyelemre méltó, a nehézségek ellenére is írnia kell róla). Eme terjedelmes bevezető is éppen arra szolgál, hogy tisztázza, egyetlen lehetősége maradt a recenzensnek, mielőtt kísérlete kudarcba fulladna: felül kell vizsgálnia eddigi megállapításait. Több ponton is tévedhetett, így választania kell a potenciális hibaforrások közül: mi van akkor, ha a kötet több mint nemzedéki antológia? Erre utal a címe is. Ha már monaszokról beszéltünk, mindenképp fontos feltenni a kérdést: milyen pontra utalnak a szerkesztők?

Mondhatnánk persze azt, hogy a kötet pontként áll egy tízéves korszak végén: az imént kiderült, hogy a *Kritikai elmélet és multikulturális tanulmányok* mesterképző a 2013/2014-es tanévben indult, a szerkesztők pedig a maga teljességében próbálták az érdeklődők elé tárni az évtizedes munkát. Ez egyébként sikerült: a diszciplináris sokszínűségeen túl („[a] klasszikus kritikai elmélet kanonizált szerzőinek [...] értelmezése, illetve az ezekre alapozott eszme- és teológia-történeti kutatások mellett [...] a populizmuselméletek [...], a feminista és queer elméletek, a kritikai állattanulmányok (*critical animal studies*) és a kritikai ökolitika” is képviselve vannak a kötetben), melyre még visszatérünk, a szerkesztők arra is figyeltek, hogy az eltelt időt még véletlenül se homogenizálják. A kötet szerzői között így olyanok is vannak, akik 2017-ben (ha jól számolom, a harmadik évfolyam tagjaiként) végezték a képzést, de olyanok is, akik tavaly, 2023-ban (szinte a kötet megjelenésével egy időben) zárták ezt az évtizedet. Nem véletlenül emeltem ki ezt a látszólag nem túl érdekes körülményt: bár a szerkesztők

„nemzedékről” és „évtizedről” írnak – és ezt jogosan teszik –, nem tekinthetünk el attól, hogy egy képzés rendkívül sokat változik tíz év alatt. A tanárok, vendégtanárok érkezése és távozása, a tanterv (szükségszerű vagy igényalapú, de kétségtelenül folyamatos) alakulása mind-mind olyan tényezők, amelyek a kötet konzisztenciájával párhuzamosan fontos kérdést vetnek fel: miben áll ennek az évtizednek, ennek a korszaknak, ennek a nemzedéknek az egysége? Menyire konzisztens az az évtized, az a korszak, amelyet ez a kötet lezár? Nem egyszerű megválaszolni ezt a kérdést (főleg nem úgy, hogy éppen az átmeneti évfolyamnak voltam egyik végzős hallgatója), bizonyos tekintetben azonban szerencsém van (úgy tűnik, igaza van Hölderlinnek: „ahol veszély fenyeget[ti a recenzent], / fölmagaslik a menedék is”): ha ez a kötet valóban pontot tesz az évtizedes korszak végére, éppen maga garantálja annak az egységét – bármennyire is összetett vagy kacifántos ez a „mondat”, a végén álló pont az, ami egyáltalán mondatá avatja. Azt mondhatjuk tehát, hogy a kötet a korszak egységéről tanúskodik, sőt, maga is közrejátszik annak megképzésében. A kötet (egyelőre vélt vagy valós) egysége elsősorban a szerkesztők munkáját dicséri, de valamit erről a korszakról, nemzedékről, „iskoláról” is elárul.

Ahhoz, hogy ehhez az egységhez közelebb kerüljünk, nem árt, ha a cím másik felét is megvizsgáljuk. Mitől kritikai a szóban forgó pont? A kritikai elmélet „célja a kapitalista társadalom azon szerkezeti sajátosságainak a megértése, amelyek társadalmi elnyomást [...] és patológikus társadalmi életformákat [...] eredményeznek. Kijelöli és elemzi a társadalmi, politikai, gazdasági és kulturális élet azon dimenzióit, amelyek a magától értetődőségben rekedt reflektálatlan gondolkodás számára áthatolhatatlanok”. Teszi ezt úgy, hogy egyrészt „lényegileg önreflexív: a társadalom kritikai elemzése közben saját társadalmi

beágyazottságáról, a kritika nézőpontjának a társadalommal való elméleti és gyakorlati összefonódásáról sem feledkeznek meg”, másrészt nem pusztán deskriptív, „a kapitalista társadalomszerkezet megváltoztatására törekszik”. Utóbbi vonásából fakad, hogy a kritikai elmélet „nem pusztán [...] elmélet, hanem egyben mindig [az általa elemzett] valóság emancipatorikus átalakítására törekvő *kritikai gyakorlat* is – a politikai cselekvés előfeltétele”. (7.) (Kiegészítés tőlem – I. Z.-Gy.) Ha az *Előszó* végén írtakból indulunk ki, a kötet címe pedig arra a „rendszerváltás óta *elfojtott* kritikai nézőpont[ra]” utal, mely (többek között) éppen e kötet által tér vissza, azt kell mondanunk, hogy e nézőpont kritikai voltát az adja, hogy „az elfojtott társadalomkritikai kérdések és elfojtott elméleti, filozófiai lehetőségek perspektívája[ként]” szolgál. (13.) (Kiegészítés tőlem – I. Z.-Gy.) A szóban forgó pont tehát a kritikai elmélet nézőpontja.

Kétségtelen, hogy ez a nézőpont nehezen lokalizálható vagy pozicionálható: legyen bármennyire is kecsesgató, semmiképp sem helyezkedhet el valamiféle magaslaton, hisz társadalmilag beágyazott, amiből pedig az következik, hogy közegének „dimenzióin” túl, saját helyzetére is rá kell látnia. Sajátos helyzete kritikai voltából adódik, és fordítva, kritikai voltát többek között éppen a helyzete garantálja. Az általa nyert belátások kényszerítik művelőit arra, hogy a kritikai elméletet úgy műveljék, ahogy: önreflexíven és emancipatorikusan. E nézőpont paradox topológiája kétségtelenül izgalmas, de „*elfojtottsága*” miatt talán érdekesebb természetének utóbb említett vonására koncentrálnunk. A kritikai elmélet „a politikai cselekvés előfeltétele”, amennyiben pedig „a kapitalista társadalomszerkezet” megváltoztatásában érdekelt, „*kritikai gyakorlat* is”. Vizsgáljuk hát meg, miként érvényesül a gyakorlat kívánalma a kötet szövegeiben.

Kezdjük mindjárt Ivácson András Áron vallomásával, aki Han Fei egyik

kulcsgondolatának kifejezését („a bölcs ember nem arra törekszik, hogy vakon kövesse a régi korok tanait, sem arra, hogy egy mindenkorra örök módszert találjon, hanem megvizsgálja korának dolgait és felkészül, hogy megbirkózzék velük”) a klasszikus kínai filozófia („és nem csak”) legragyogóbb mondatának minősíti, majd (egyébként nagyon jogosan) megjegyzi, hogy a szóban forgó mondat „felettebb nagy hasonlóságot mutat a marxizmus történelmi és dialektikus materializmus néven ismert koncepcióival”. (169.) Ez a hasonlóság pedig éppen abban a közös megfontolásban gyökerezik, miszerint ahhoz, hogy egy „tan” vagy „módszer” hatékonyan megbirkózhasson korának „dolgaival”, történelmileg reflektálnak kell lennie, a társadalmi jelenségeket pedig „történelmi, földrajzi, gazdasági és nem utolsósorban osztálykörülmények” általi meghatározottságukban kell vizsgálnia. „[A] gyakorlat nélküli elmélet fabatkát sem ér” – írja Ivácson Han Fei gondolatáról, hisz nem nyújt semmiféle segítséget a már említett megbirkózáshoz. Persze a hasonlóságok nem merülnek ki a gyakorlati megközelítés fontosságának hangsúlyozásában. Éppen azért idéztem Ivácson és Han Fei szavait, hogy a kötet meglepő gazdagságára (és egy másik, hamarosan tárgyalandó szempontra) rávilágítsak: a tanulmány, melynek szerzője arra tesz kísérletet, hogy a legizmus „politikai gazdaságtanát” összefüggésbe hozza a marxizmus néhány elméleti sajátosságával, jól érzékelteti azt a sajátos, többféleképpen is megnyilvánuló nyitottságot, amely a kötet írásait jellemzi. Mielőtt azonban e nyitottság tárgyalásába fognánk, fontos példával erősíteném meg az imént leírtakat.

Marin Diana-Karola tanulmánya meglepően átfogó: az ún. „kritikai állattanulmányok” főbb paradigmáit rekonstruálja és kritizálja. Azontúl, hogy rekonstrukciói meglehetősen kimerítőek és megvilágítóak

(ne feledjük, egy húszoldalas tanulmányról van szó), kritikájában e diskurzusok lényeges vakfoltjára irányítja a figyelmet: azok ugyanis nem veszik figyelembe „azt a történeti-társadalmi, kulturális kontextust, amely az ember és állat, ember és természet rendkívül specifikus kapcsolódási lehetőségeit írja elő”. (140.) A problémával szembesülve, Marin fogalmat alkot (és mi lehetne ennél filozófiaiabb gesztus? – kérdezhetné Gilles Deleuze). Guy Debord elemzéséből kiindulva megjegyzi, hogy az állatok „ipari méretűvé duzzasztott kitermelése az egyik szimptomája [...] az *elkülönülés* által meghatározott és az *absztrakciót* termelő kapitalista gazdasági-kulturális logikának”. (141.) Debord szerint a társadalom élete a kapitalista társadalmakban „az élet minden aspektusától elszakadt, egymással nem összefüggő áramló képhalmazzá válik”. (143.) A kapitalista termelési mód tehát az embereknek az állatokhoz fűződő viszonyait is meghatározza: az állat mint olyan nem jelenhet meg („eltűnik, semmivé lesz”), helyette „egymással össze nem függő reprezentációi jelenhetnek meg a spektakuláris térben” (Marin szemléletes példáját idézve: „[a]z állatsimogatóban látott tehenet nem tudom táplálékként konceptualizálni, de a tányéron gőzölgő húskockában sem tudom a tehenet mint élni akaró élőlényt látni”). (144.) Állatok helyett (pontosabban: állatok mellett) *állatspektákulumokkal* van dolgunk, s ameddig ezt nem realizáljuk, nem tudunk elképzelni „egy olyan politikát, amely nem az állat megevésével kezdődik”. (149.)

Kénytelenek vagyunk haladni (pedig nem szívesen tenném, hisz még nem is írtam Bilibók Karola tanulmányáról, mely rendkívül megvilágító elemzését és kritikáját nyújtja az ember-állat viszonyt szervező hatalmi viszonyoknak, ráadásul elemzéseinek konkrét és jól kiválasztott keretet ad, hisz a viszonyt a haszonállattartás problémakörén belül szituálja), és pár szót

szólni a már említett nyitottságról (vagy sokszínűségről).

Szólunk már a kötet diszciplináris sokszínűségéről. Anélkül, hogy általános fejtegetésekbe bocsátkoznánk (pedig a kritikai elméletnek az interdiszciplinaritáshoz fűződő viszonyáról fontos lenne pár szót írni), vizsgáljunk meg röviden két szöveget, mely erről a sokszínűségről tanúskodik. Székely Örs 17. századi katolikus elmélkedőszövegek vizsgálatára vállalkozik, és az ezekben érvényesülő gazdasági metaforikát és logikát feltérképezve kísérletet meg egy olyan elméleti keretet vázolni, „amely a (kora újkori) keresztény teológia és az ekkor dominánssá váló gazdasági rend, illetve logika, a kapitalizmus parazitikus viszonya felől világitja meg a teológiai és gazdasági tartalmak elmélkedő irodalomban megfigyelhető együttállását és egymásra hatását”. (172.) Az elméleti keret felvázolásához a történetfilozófiai hagyomány meghatározó szerzőinek (Marx, Benjamin, Agamben) szövegeit használja, melyek a keresztény teológiát ökonómiai paradigmaként elemzik, majd meggyőzően érvel amellett, hogy a magyar nyelvű elmélkedőirodalom logikája (mely tulajdonképpen a kapitalista akkumuláció logikájával azonos) éppen ebben a paradigmában válik megragadhatóvá.

Talán már e rövid áttekintés alapján is világossá válik, hogy miként kerül a teológiatörténet a már idézett felsorolásba (éppen azért emeltem ki, mert talán ez a legmeghökkenőbb). Ha már teológiatörténet, Lang Mark tanulmányáról sem feledkezhetünk meg: sokan tudhatják Adornóról, hogy habilitációs írását Kierkegaard-ról írta, de ahhoz már kevesebben veszik a fáradságot, hogy Kierkegaard szövegeit az adornói olvasatok fényében újraolvassák (és most természetesen azokról az olvasókról beszélek, akik így vagy úgy kritikai elmélettel foglalkoznak). Feleslegesnek is tűnhet: ha egyszer az ember végigolvasta a dán filozófus fontosabb műveit, miért ne lenne elég

hozzáolvasni Adorno szóban forgó írásait? Azért – válaszolhatná Lang –, mert egyáltalán nem biztos, hogy a művek és olvasataik között húzódó viszonyt kimerítően ismerjük. Kétségtelen, hogy Adorno kíméletlen bírálóatának tárgyává teszi a dán filozófus szeretetfogalmát, de arról sem feledkezhetünk meg, hogy „Adorno szerint a dán szerző a lehetőségnek a valósággal szembeni elsőbbségéről megfogalmazott nézete a kapitalista társadalmi szükségszerűség meghaladásának kulcseleme lehet”. (59.) Lang tanulmánya éppen e lehetőséget exponálja: a bírálaton túl a hasonlóságok, gondolati összefüggések és lehetőségek, azaz az imént említett viszony kevésbé vizsgált oldala érdekli(k). Írásának *Konklúziója* magasfokú józanságról tanúskodik. Nem tagadhatjuk, hogy Kierkegaard számos írásában világosan kijelenti: a kereszténység közömbös a világgal szemben. Éppen ezért „Kierkegaard valamennyi erre utaló megnyilvánulása ellenére sem gondolhatjuk azt, hogy a kereszténység immanencia irányi gyűlölete valamiféle világi ellenállásba alakulhat át”. (59.) E megjegyzések mégsem szabotálják a tanulmányt. Ahogy az a tanulmányt záró, sokat sejtető sorokból is kiderül, Adorno számára világos volt, hogy a „kierkegaard-i

értelemben felfogott kereszténység számára mindig valami mélyebb egyenlőségről van szó, hogy minden szimbolikus egyenlőtlenség mögött az ember mint egyszeri, Isten színe előtt álló individualitás, sokkal több annál, mint amit »az ideológia varázsa« ki-fejezhetne”. (60.)

Számos tanulmány van, amelyről ebben a recenzióban nem eshet szó (de megjegyzem, ennek terjedelmi okai vannak!). Olyan szempontoknak (a konzisztencia faktorai) az érvényesülését szerettem volna e rövid összefoglalókkal szemléltetni, melyek valamelyest összefogják a kötetet. Az már csak hab a tortán, hogy ezek egybeesnek a kritikai elmélet lényegi karakterisztikumaival (ez a tény maga is a kötet konzisztenciájáról árulkodik). Anélkül, hogy tovább elemezném azt a gondolati világot, melyet a címadó kritikai pont monásként implikál, a kötet olvasására buzdítanám e recenzió olvasóit. Láttuk, milyen nehézségekkel jár e perspektíva lokalizálása. Úgy gondolom (és remélem, hogy a recenzióm alapján a potenciális olvasó is így érzi), a szerzők és szerkesztők sikeresen vették az akadályt, így kár lenne kihagyni a lehetőséget...

ILYÉS ZALÁN-GYÖRGY